

УДК 347.4:346.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.86>

РЕАЛІЗАЦІЯ СУДОВОЇ ДИСКРЕЦІЇ ЩОДО ЗМЕНШЕННЯ РОЗМІРУ НЕУСТОЙКИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Шимко А.Р.,
адвокат,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного,
господарського і фінансового права,
Полтавський юридичний інститут
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-7153-4929
e-mail: advokat.shymko@gmail.com

Шимко А.Р. Реалізація судової дискреції щодо зменшення розміру неустойки в умовах воєнного стану.

У статті здійснено комплексне дослідження проблематики реалізації судової дискреції при вирішенні спорів щодо зменшення розміру неустойки (штрафу, пені) в умовах дії воєнного стану в Україні. Актуальність теми зумовлена необхідністю пошуку балансу між принципом обов'язковості договору (*pacta sunt servanda*) та принципом справедливості й пропорційності цивільно-правової відповідальності в умовах екстраординарних викликів для економіки. Робота враховує контекст реформування цивільного законодавства, зокрема прийняття Закону № 6013 та перехід до моноцентричної системи регулювання на базі Цивільного кодексу України.

Автором проаналізовано еволюцію судової практики Верховного Суду протягом 2023–2025 років. Визначено, що правозастосування пройшло шлях від формального підходу та хаотичного зменшення санкцій до формування стійкої доктрини, де ключову роль відіграє доведення причинно-наслідкового зв'язку між воєнними діями та неможливістю виконання зобов'язання. На основі аналізу постанов Верховного Суду (зокрема, Об'єднаної палати КГС ВС у справі № 911/2269/22 та Великої Палати ВС у справі № 910/14524/22) виокремлено критерії, якими керуються суди при реалізації дискреційних повноважень: фізична втрата активів, наявність мобілізаційних завдань, блокування логістики, а також майновий стан сторін. Доведено, що сам факт введення воєнного стану не є безумовною підставою для зменшення неустойки.

Особливу увагу приділено порівняльно-правовому аналізу інституту зменшення неустойки в законодавстві Франції та Німеччини, що дозволило виявити спільні тенденції щодо судового контролю за розміром штрафних санкцій та необхідності встановлення запобіжників проти зловживань. У статті аргументовано, що надмірна лібералізація судової практики та непередбачуваність рішень створюють ризики для інвестиційної привабливості України та знижують платіжну дисципліну.

З метою уніфікації судової практики та забезпечення правової визначеності автором розроблено та запропоновано до впровадження «трискладовий тест пропорційності», який включає перевірку на збитковість кредитора, оцінку надмірності тягаря для боржника та аналіз добросовісності поведінки сторін. Обґрунтовано необхідність внесення змін до статті 551 Цивільного кодексу України для закріплення чітких критеріїв зменшення неустойки, а також запровадження процесуального фільтра, який обмежував би право суду зменшувати неустойку з власної ініціативи у комерційних спорах без відповідного клопотання сторони. Висновки статті спрямовані на вдосконалення механізмів захисту прав учасників цивільного обороту та забезпечення стабільності договірних відносин у період воєнного стану та повоєнної відбудови.

Ключові слова: судова дискреція, зменшення неустойки, воєнний стан, цивільно-правова відповідальність, штрафні санкції, принцип пропорційності, договірна дисципліна.

Shymko A.R. Implementation of judicial discretion regarding the reduction of the penalty amount under martial law.

The article provides a comprehensive study on the implementation of judicial discretion in resolving disputes regarding the reduction of penalties (fines, forfeits) under martial law in Ukraine. The relevance of the topic is driven by the urgent need to find a balance between the principle of the binding nature of contracts (*pacta sunt servanda*) and the principles of fairness and proportionality of civil liability amidst extraordinary economic challenges. The work considers the context of the ongoing reform of civil legislation, specifically the adoption of Law No. 6013 and the transition to a monocentric system of private law regulation based on the Civil Code of Ukraine.

The author analyzes the evolution of the Supreme Court's case law during 2023–2025. It is determined that legal enforcement has progressed from a formalistic approach and chaotic reduction of sanctions to the formation of a stable doctrine, where proving the causal link between military actions and the impossibility of fulfilling obligations plays a key role. Based on the analysis of the Supreme Court resolutions (in particular, the Joint Chamber of the Cassation Commercial Court in case No. 911/2269/22 and the Grand Chamber of the Supreme Court in case No. 910/14524/22), the specific criteria used by courts when exercising discretionary powers are highlighted: physical loss of assets, existence of mobilization tasks, logistical blockades, and the financial state of the parties. It is proven that the introduction of martial law in itself does not constitute an unconditional ground for reducing the penalty.

Particular attention is paid to the comparative legal analysis of the institution of penalty reduction in the legislation of France and Germany, which revealed common trends regarding judicial control over the size of penalties and the necessity of establishing safeguards against abuse. The article argues that excessive liberalization of judicial practice and unpredictability of court decisions create risks for Ukraine's investment attractiveness and reduce payment discipline among market participants.

With the aim of unifying judicial practice and ensuring legal certainty, the author has developed and proposed the implementation of a «Three-Prong Proportionality Test,» which includes a test for the creditor's losses, an evaluation of the excessive burden on the debtor, and an analysis of the good faith of the parties' conduct. The necessity of amending Article 551 of the Civil Code of Ukraine to establish clear criteria for penalty reduction is substantiated, as well as the introduction of a procedural filter that would limit the court's right to reduce penalties *ex officio* in commercial disputes without a corresponding motion from a party. The conclusions of the article are aimed at improving the mechanisms for protecting the rights of participants in civil turnover and ensuring the stability of contractual relations during the period of martial law and post-war reconstruction.

Key words: judicial discretion, reduction of penalty, martial law, civil liability, contractual sanctions, proportionality principle, contractual discipline.

Постановка проблеми. В умовах затяжного воєнного стану та економічної нестабільності інститут неустойки набуває особливого значення як інструмент забезпечення договірної дисципліни. Водночас надмірний розмір штрафних санкцій може стати непосильним тягарем для добросовісного боржника, перетворюючись із засобу стимулювання на інструмент знищення бізнесу.

Актуальність дослідження зумовлена історичною подією в правовій системі України – ухваленням Закону № 6013, який передбачає скасування Господарського кодексу України та перехід до моноцентричної системи регулювання приватних відносин на базі Цивільного кодексу України (далі – ЦК України). Ця реформа ставить перед юридичною спільнотою нові виклики: як уніфікувати судову практику, уникнути правового вакууму в перехідний період та забезпечити баланс інтересів сторін без звичних норм господарського законодавства.

Період воєнного стану став визначальним для трансформації інституту цивільно-правової відповідальності в Україні. В умовах тривалого воєнного стану та економічної нестабільності судова практика пройшла шлях від хаотичного застосування норм про зменшення неустойки до формування сталої, хоча й оціночної, доктрини. Ключовим вектором цих змін став відхід від формалізму на користь реалізації принципу пропорційності.

Зростання кількості господарських та цивільних спорів через невиконання зобов'язань в умовах війни є невідворотною реакцією на економічні труднощі та форс-мажорні обставини. В та-

ких умовах конфлікт між принципом обов'язковості договору (*pacta sunt servanda*) та принципом справедливості й пропорційності відповідальності потребує глибинного осмислення та правового аналізу у кожній справі.

Тема зменшення неустойки (пені, штрафу) є однією з найбільш динамічних в українському цивільному та господарському праві. Це пов'язано з тим, що суди намагаються знайти баланс між інтересами кредитора та реаліями воєнного стану, в яких опинилися боржники.

Відсутність у законодавстві чітких математичних критеріїв зменшення неустойки призводить до правової невизначеності та різної практики застосування ст. 551 ЦК України. Розмитість законодавчого забезпечення та неоднорідність судової практики зумовлює необхідність доктринального дослідження інституту зменшення розміру неустойки та розробку конкретних пропозицій задля формування зрозумілої та одноманітної судової практики у сфері зобов'язальних спорів.

Метою дослідження є висвітлення проблем законодавчого регулювання зменшення розміру неустойки судом, дослідження судової практики з окреслених питань та надання правових пропозицій задля формування одноманітної та юридично-визначеної правозастосовної практики.

Стан опрацювання проблематики. У науковій літературі тематика штрафних санкцій та їх зменшення судом висвітлювалася у роботах Карнауха Б.П. [1], Печеного О.П. [2] та ін. Однак детальне дослідження особливостей зменшення розміру неустойки судом під час дії воєнного стану залишається актуальним питанням правозастосування та потребує доктринального осмислення.

Виклад основного матеріалу. До початку 2024 року в судовій практиці господарських судів простежувалася певна неузгодженість підходів. Частина суддів сприймала факт введення воєнного стану як безумовну підставу для зменшення штрафних санкцій (часто застосовуючи шаблонне зменшення на 50% або 90%), тоді як інші вимагали суворих доказів неможливості виконання зобов'язання.

Поворотним моментом стала постанова Об'єднаної палати Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 19 січня 2024 року у справі № 911/2269/22. У цьому рішенні Суд сформулював фундаментальну позицію: зменшення розміру неустойки не є обов'язком суду, який виникає автоматично з факту порушення, а є правом суду, реалізація якого залежить від встановлення «винятковості» обставин.

Верховний Суд наголосив, що категорія «надмірно велика неустойка» (ст. 233 ГК України) є оціночною. Суди нижчих інстанцій більше не можуть обмежуватися загальними фразами про «складну економічну ситуацію в країні». Натомість, практика 2024–2025 років вимагає встановлення конкретного причинно-наслідкового зв'язку між зовнішніми обставинами та майновим станом боржника.

Центральним елементом сучасної доктрини стала концепція судової дискреції. Верховний Суд у низці постанов 2024–2025 років послідовно відстоює позицію, що законодавець не обмежує суд у праві визначити розмір, до якого підлягає зменшенню неустойка.

Аналіз судових рішень цього періоду дозволяє виділити такі характеристики цієї дискреції:

Відсутність лімітів. Закон не встановлює мінімальної межі зменшення розміру неустойки. Яскравим прикладом є постанова Великої Палати Верховного Суду від 05.06.2024 у справі № 910/14524/22, де суд погодився зі зменшенням пені на 90% (з 3,4 млн грн до 342 тис. грн), визнавши це справедливим балансом. Водночас, у постанові КГС ВС від 08.01.2025 у справі № 921/299/24, суд підтвердив зменшення на 50%, зазначивши, що відсутність законодавчо врегульованого відсоткового співвідношення надає суду право самостійно визначати цей розмір за внутрішнім переконанням.

Баланс інтересів. При реалізації дискреційних повноважень суд виступає арбітром. Як зазначено у вищезгаданій справі № 910/14524/22, суд повинен враховувати не лише майновий стан боржника, а й майновий стан стягувача, щоб зменшення не призвело до нівелювання самої суті відповідальності.

Заборона втручання. Суд касаційної інстанції, як правило, не втручається у визначений судом першої чи апеляційної інстанції розмір зменшення, якщо суди навели мотиви такого рішення. Це підкреслює, що саме суд факту (перша та апеляційна інстанції) має найширшу дискрецію у цьому питанні.

Важливим аспектом еволюції практики стало питання: хто має бути ініціатором зменшення штрафних санкцій?

Чинне законодавство (ч. 3 ст. 551 ЦК України) формулює цю норму як право суду («розмір неустойки може бути зменшений за рішенням суду»), що теоретично дозволяє суду діяти *ex officio* (з власної ініціативи).

Проте практика 2023–2025 років демонструє зміщення акцентів у бік змагальності сторін. Суди все частіше займають позицію, що хоча суд і має право зменшити неустойку самостійно, пасивна поведінка відповідача значно знижує ймовірність такого рішення. Це підтверджується ухвалою КГС ВС від 04.02.2025 у справі № 909/567/24, де суд відмовив у перегляді рішення про повне стягнення санкцій саме через те, що скаржник не довів обставин критичного фінансового стану, на відміну від інших справ, де такі докази були надані.

Сформувався чіткий алгоритм розподілу тягаря доказування:

- **Кредитор** не зобов'язаний доводити розмір збитків для стягнення неустойки (презумпція вини боржника).
- **Боржник**, який прагне зменшення неустойки, повинен надати суду докази невідповідності заявленої суми наслідкам порушення або довести наявність виняткових обставин (наприклад, залучення активів до оборони країни, знищення майна внаслідок бойових дій тощо).

Найбільш динамічною категорією справ є спори, де боржники посилаються на воєнний стан як на підставу для зменшення відповідальності. Практика 2023–2025 років чітко розмежовує «посилання на війну» та «доведення впливу війни».

Верховний Суд сформував сталий підхід, згідно з яким саме по собі введення воєнного стану не є автоматичною підставою для зменшення неустойки. Для застосування ч. 3 ст. 551 ЦК України боржник зобов'язаний довести прямий причинно-наслідковий зв'язок між воєнними діями та неможливістю своєчасного виконання саме цього зобов'язання.

До таких обставин суди відносять:

- Фізичну втрату активів: знищення складів, виробничих потужностей або їх окупацію.
- Мобілізаційні завдання: специфічний критерій, що став поширеним у 2024 році. Суди враховують стратегічне значення підприємства-боржника (наприклад, підприємств ВПК або АТ «Укрзалізниця»). Якщо стягнення повної суми штрафів може заблокувати роботу підприємства, критично важливого для оборони, суди віддають перевагу публічному інтересу та суттєво зменшують санкції.
- Блокування логістики: неможливість експорту/імпорту через закриття кордонів або портів, якщо це безпосередньо вплинуло на грошовий потік боржника.

Наступний блок критеріїв стосується суб'єктивної сторони правопорушення та дій учасників процесу.

По-перше, суди оцінюють ступінь виконання зобов'язання. Якщо боржник погасив основний борг до моменту подання позову або до винесення рішення, це свідчить про його добросовісність і є вагомим аргументом на користь зменшення штрафних санкцій.

По-друге, враховується майновий стан сторін. Перебування боржника у процедурі банкрутства або наявність значної кредиторської заборгованості перед іншими контрагентами (особливо перед бюджетом чи працівниками) розглядається як «виняткова обставина». Суди виходять з того, що стягнення надмірної неустойки з фінансово нестабільного підприємства може призвести до його повного краху, що не вигідно ні кредитору, ні державі.

Водночас, суди звертають увагу і на поведінку кредитора. Якщо позивач умисно зволікав з поданням позову, щоб штучно збільшити період нарахування пені, суд має право кваліфікувати такі дії як зловживання правом і зменшити суму стягнення.

Широка дискреція, яку реалізують українські суди при вирішенні питань про зменшення неустойки, має зворотний бік. Відхід від формалізму, безумовно, сприяє справедливості в конкретних кейсах, проте на системному рівні породжує нові виклики для правової визначеності. За таких обставин виникають ризики, що пов'язані з відсутністю уніфікованої методики розрахунку зменшення, та вплив цього фактору на стабільність цивільного обороту.

Центральною проблемою сучасної судової практики залишається відсутність чітких меж втручання суду в договірні відносини сторін. Правова категорія «внутрішнє переконання судді» в умовах відсутності законодавчих алгоритмів створює підґрунтя для суб'єктивізму.

Аналіз рішень судів першої та апеляційної інстанцій демонструє строкатість підходів до ідентичних ситуацій. В одних справах суди зменшують неустойку на 90%, посилаючись на загальну ситуацію в країні, в інших – відмовляють у зменшенні навіть на 10% за аналогічних обставин, мотивуючи це «недоведеністю винятковості».

Така ситуація створює ризик порушення принципу рівності перед законом. Коли результат справи залежить не стільки від об'єктивних фактів, скільки від суб'єктивного сприйняття суддею поняття «справедливість», судова практика втрачає єдність, а рішення стають непрогнозованими. Надмірне захоплення судів ідеєю «соціальної справедливості» та зменшенням штрафів несе загрозу для фундаментального принципу цивільного права – обов'язковості договору (*pacta sunt servanda*).

Якщо учасники ринку усвідомлюють, що встановлена договором відповідальність є умовною і з високою ймовірністю буде зменшена судом у 5–10 разів, неустойка втрачає свою стимулюючу функцію. Це призводить до зниження платіжної дисципліни, оскільки боржнику економічно вигідніше «прокредитуватися» за рахунок контрагента і згодом домогтися зменшення штрафів у суді, аніж шукати ресурси для вчасного виконання зобов'язання.

Для іноземних інвесторів такий підхід є сигналом про нестабільність правового поля. Неможливість прорахувати реальні наслідки порушення контракту (*legal uncertainty*) підвищує вартість ведення бізнесу в Україні, оскільки кредитори змушені закладати ці ризики у ціну товарів та послуг.

Проблема судового контролю за розміром неустойки не є унікальною для України. Порівняльний аналіз демонструє, що європейські правові порядки також наділяють суди правом ревізії штрафних санкцій, проте з певними запобіжниками.

- **Франція:** Стаття 1231-5 Цивільного кодексу Франції дозволяє судді змінювати розмір неустойки, якщо вона є «вочевидь надмірною або мізерною» (*manifestement excessif ou dérisoire*). Ключовим тут є слово «вочевидь» – втручання допускається лише у кричущих випадках, а не як рутинна практика.
- **Німеччина:** Параграф 343 Німецького цивільного уложення (BGB) надає суду право зменшити непропорційно високу неустойку до «розумної суми». Однак німецька доктрина жорстко обмежує це право у комерційних відносинах між підприємцями (B2B), де презюмується професійність сторін та їх здатність оцінювати ризики при укладенні договору.

Українська практика наразі є більш «ліберальною» до боржника порівняно з німецькою моделлю, наближаючись до французької концепції, але без сформованого стандарту «очевидної надмірності».

Пропозиції щодо вдосконалення правозастосування. З метою уніфікації судової практики та мінімізації ризиків суддівського свавілля, пропонується запровадити наступні механізми:

А. Впровадження «Трискладового тесту пропорційності»

Верховному Суду доцільно узагальнити практику та рекомендувати судам нижчих інстанцій застосовувати стандартизований алгоритм (тест) при вирішенні питання про зменшення неустойки, який має включати обов'язкову оцінку трьох елементів:

Тест на збитковість: Чи зазнав кредитор реальних збитків (прямих втрат або упущеної вигоди), які не покриваються інфляційними нарахуваннями та 3% річних? Якщо ні – це презумпція на користь зменшення.

Тест на надмірність тягара: Чи призведе стягнення повної суми неустойки до неплатоспроможності боржника або зупинки його господарської діяльності (особливо для стратегічних підприємств)?

Тест на добросовісність: Чи вживав боржник усіх залежних від нього заходів для мінімізації прострочення?

Зменшення неустойки має відбуватися лише за умови позитивного результату (на користь боржника) щонайменше за двома з трьох критеріїв.

Б. Законодавча уніфікація

Протягом тривалого часу в Україні існувала конкуренція норм щодо зменшення неустойки. Суди застосовували одночасно ст. 233 ГК України та ч. 3 ст. 551 ЦК України. Попри схожість, ці норми мали відмінності: господарська норма імперативно вимагала враховувати співвідношення неустойки зі збитками, тоді як цивільна норма надавала суду ширшу дискрецію через категорію «інші обставини, що мають істотне значення». Скасування ГК України ліквідує цей дуалізм. Встановлення єдиного регулятора (ЦК України) спрощує правозастосування, усуваючи необхідність доводити, яка норма є спеціальною.

Враховуючи вищезазначені аспекти, вважаємо за доцільне доповнити ст. 551 ЦК України частиною четвертою такого змісту: «При зменшенні розміру неустойки суд враховує співвідно-

шення розміру неустойки та збитків кредитора, майновий стан сторін, а також інші обставини, що мають істотне значення, зокрема об'єктивну неможливість виконання зобов'язання через дію обставин непереборної сили».

В. Процесуальний фільтр

Для господарських спорів слід закріпити підхід, за яким суд не має права зменшувати неустойку з власної ініціативи без вмотивованого клопотання відповідача (за винятком справ, де відповідачем є державне підприємство або орган влади). Це посилить принцип змагальності та змусить бізнес більш відповідально ставитися до укладення договорів та оцінки ризиків.

Висновки. Таким чином, у період воєнного стану судова практика еволюціонувала від ситуативного реагування на виклики війни до створення стійкої правової позиції. Її суть полягає в тому, що зменшення неустойки є виключною дискрецією суду, яка базується не на емоційному сприйнятті обставин війни, а на ретельному економіко-правовому аналізі співмірності санкції та порушення.

Після утвердження в судовій практиці тези про дискреційний характер зменшення неустойки, ключовим завданням правозастосування у період воєнного стану стало наповнення цієї дискреції конкретним змістом. Аналіз рішень Верховного Суду дозволяє виокремити три основні групи критеріїв, якими керуються суди при визначенні «справедливого» розміру санкцій: економічна співрозмірність, вплив воєнного стану та добросовісність поведінки сторін.

Отже, критерії зменшення неустойки трансформувалися в складну систему оціночних факторів. Суди відійшли від формального визнання форс-мажору і перейшли до економічного аналізу ситуації, де вирішальним стає не сам факт війни, а реальна спроможність боржника виконувати зобов'язання та відсутність надмірних втрат у кредитора.

Таким чином, головною проблемою застосування інституту зменшення неустойки в Україні є дисбаланс між метою захисту «слабкого» боржника та необхідністю підтримання договірної дисципліни. Широка дискреція суду без чітких методологічних орієнтирів перетворює судовий процес на лотерею, що потребує законодавчого або прецедентного коригування.

Проведене дослідження еволюції судової практики протягом 2023–2025 років дозволяє констатувати завершення певного етапу трансформації інституту цивільно-правової відповідальності в Україні. В умовах воєнного стану суди остаточно відійшли від формально-догматичного тлумачення норм про неустойку, закріпивши за собою широкі дискреційні повноваження щодо корегування розміру штрафних санкцій.

Подальший розвиток інституту неустойки в Україні залежатиме від здатності судової системи знайти «золоту середину» між захистом інтересів постраждалого від війни бізнесу та збереженням інвестиційної привабливості юрисдикції, яка неможлива без гарантій виконання контрактів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Карнаух Б.П. Причинний зв'язок у деліктному праві : монографія. Харків: Екус 2025. 464 с.
2. Печений О. П. Застосування неустойки у світлі кардинальних законодавчих змін. *Вісник НААУ*. 2025. 14 жовт. URL: <https://unba.org.ua/publications/10854-zastosuvannya-neustojki-u-svitli-kardinal-nih-zakonodavchih-zmin.html> (дата звернення: 27.11.2025).
3. Постанова Об'єднаної палати Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 19 січ. 2024 р. у справі № 911/2269/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116445536> (дата звернення: 29.11.2025).
4. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 05 черв. 2024 р. у справі № 910/14524/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/> (дата звернення: 29.11.2025).
5. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 08 січ. 2025 р. у справі № 921/299/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/> (дата звернення: 29.11.2025).
6. Ухвала Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 04 лют. 2025 р. у справі № 909/567/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/> (дата звернення: 29.11.2025).
7. Code civil. Version en vigueur au 29 novembre 2025. Article 1231-5. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/article_lc/LEGIARTI000032041539 (дата звернення: 29.11.2025).
8. Bürgerliches Gesetzbuch (BGB). § 343 Herabsetzung der Strafe. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/_343.html (дата звернення: 29.11.2025).